



Hossmo kyrkogård

Hossmo församling, Växjö stift, Kalmar län

Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar/
begravningsplatser i Växjö stift 2005



Cecilia Ring
Kyrkoantikvariska rapporter 2005, Kalmar läns museum

Innehåll

INLEDNING	3
Bakgrund	3
Syfte	3
Kulturminneslagen och Begravningslagen	3
Kulturhistorisk bedömning	4
Inventeringens uppläggning och rapport	4
Kort kyrkogårdshistorik	5
Växjö stift – en kort historik	5
HOSSMO KYRKOGRÅRD	
Kyrkomiljön	8
Kyrkan	8
Kyrkogårdens historik	9
Beskrivning av kyrkogården idag	11
Beskrivning av enskilda kvarter/områden med kulturhistorisk bedömning	14
KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGRÅRDEN I DESS HELHET	20
ARKIV OCH LITTERATUR	
Bilagor:	
Kulturminneslagen	

INLEDNING

Bakgrund

Svenska kyrkan har sedan kristendomens införande svarat för begravning och omhändertagande av döda. I varje socken har inrättats kyrkogårdar för ändamålet. I en stor del av Sveriges församlingar utgör kyrkogården den äldsta bevarade delen av församlingens anläggningar. Ofta har kyrkogården medeltida ursprung. Sedan Svenska kyrkan och staten skildes åt har kyrkan ansvaret för sina egna kulturarvsfrågor. Kunskapen om kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden är dock fragmentarisk. Detta medför att skötseln av den vigda platsen ofta saknar antagna riktlinjer eller vårdprogram där kulturarvshänsyn utgjort planeringsförutsättning. Med utgångspunkt i behovet av att förbättra kunskapen om våra kyrkogårdar och begravningsplatser genomförs en stiftsövergripande kulturhistorisk inventering i Växjö stift.

Begravningsväsendet i Sverige är numera en statlig angelägenhet bekostad av begravningsavgiften men den utförs fortfarande som under tidigare århundraden av kyrkan. Varje församling eller samfällighet som önskar söka kyrkoantikvarisk ersättning för värden av kulturarvet måste före 2009 ha upprättat en av stiftet godkänd vård- och underhållsplanering. Denna planering skall visa hur kulturarvets värden skall bevaras. Det är såväl på församlingsnivå som på stiftsnivå nödvändigt att ha kunskap om det kyrkliga kulturarvet. Såväl kortsiktig som långsiktig planering är ett ansvar för båda. För stiftets innebär planeringen att bruka de gemensamma resurserna på ett ändamålsenligt sätt. Den kyrkoantikvariska ersättningen förutsätter en övergripande kunskap om de kulturhistoriska värdena för att medlen skall göra största möjliga kulturhistoriska nytta. Länsstyrelsen skall i sin myndighetsutövning stödja detta arbete samt har ett regionalt tillsynsansvar för kulturmiljövården.

På uppdrag av Växjö stift utför Kalmar läns museum inventeringen av kyrkogårdar/ begravningsplatser inom stiftets del av Kalmar län. Arbetet bekostas av medel från den kyrkoantikvariska ersättningen och omfattar de till Svenska kyrkan hörande kyrkogårdarna/begravningsplatserna som omfattas av kulturminneslagens § 4. Lagen gäller begravningsplatser som är tillkomna före utgången av år 1939 och ytterligare några som skyddas genom särskilt beslut av Riksantikvarieämbetet.

Syfte

Den översiktliga inventerings syfte är att:

- ta fram övergripande kunskap om kulturarvet som underlag för församlingens/samfällighetens planering för och förvaltning av kyrkogårdar och begravningsplatser
- ta fram underlag för myndigheter och kyrkan regionalt för handläggning av kyrkoärenden enligt kulturminneslagen och olika finansiella stödsystem
- skapa ett gemensamt kunskapsunderlag för kulturhistorisk värdering och prioritering samt i sig utgöra ett samlat forskningsmaterial
- dessutom verka för ökad förståelse för kyrkogårdens kulturarv såväl lokalt som i kontakter mellan kyrkan och samhället

Kulturminneslagen och begravningslagen

Enligt Lag om kulturminnen m m (SFS 1988:950) skall Svenska kyrkans *kyrkobyggnader*, *kyrkotomter* och *begravningsplatser* vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas. Tillstånd måste sökas hos länsstyrelsen för att göra väsentliga förändringar på kyrkogården. (Se vidare i bilaga om Kulturminneslagen). Begravningslagen (SFS 1990:1144).

anger att en gravvård ägs av den som betalar gravrättsavgiften. När en gravanordning har blivit uppsatt, får den inte föras bort utan upplåtarens medgivande. När gravrätten upphör har ägaren rätt till gravvården. Om gravrättsinnehavaren inte vill gör anspråk på gravvården inom 6 månader tillfaller gravvården upplåtaren, alltså församlingen. Vidare säger lagen: Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats”.

Kulturhistorisk bedömning

Alla gravvårdar bär på sin historia och kan berätta om en person, en familj, stilhistoria och begravningsstraditioner. I rapporten anges exempel på typer av gravvårdar som utifrån skilda kriterier bedöms som kulturhistoriskt värdefulla. Generellt gäller att ålderdomliga gravvårdar från tiden fram till 1850 bör föras in i kyrkans inventarieförteckning. Detta gäller även gravstaket och gravvårdar i gjutjärn och smidesjärn liksom äldre vårdar av trä. Många andra gravstenar har också ett kulturhistoriskt värde som kan kopplas till gravvårdens utförande - material, konstnärligt utförande eller till en person- lokal/personhistoriskt värde. Inventeringen omfattar i första hand enbart gravvårdar ute på kyrkogården. I flera kyrkor finns det dock gravvårdar som förvaras i kyrkan eller i lokal i anslutning till kyrkan. Ofta har dessa ett stort kulturhistorisk värde och bör tas med i kyrkans inventarieförteckning.

Den kulturhistoriska bedömningen görs utifrån principer som tagits fram av och fortlöpande diskuteras med representanter för Växjö och Linköpings stift, samt länsstyrelserna och länsmuseerna i Kronobergs, Jönköpings, Östergötlands och Kalmar län. En kulturhistorisk bedömning är aldrig definitiv utan hela tiden föremål för omvärderingar. Vid bedömningen tas hänsyn till varje enskild kyrkogårds egna värden, men också till värden i förhållande till andra kyrkogårdar i stiftet och övriga landet. Inför varje planerad förändring skall tillstånd inhämtas från länsstyrelsen och varje ärende behandlas där från fall till fall. Den kulturhistoriska bedömningen utgör underlag för beslut om vilka åtgärder som kan vara berättigade till kyrkoantikvarisk ersättning.

Inventeringens uppläggning och rapport

Rapporten består av en historik över kyrkogården samt en beskrivning i ord och bild av kyrkogården som helhet och de olika kvarteren/områdena. En kulturhistorisk bedömning görs av varje kvarter/område samt över kyrkogården i dess helhet. Arbetet har varit uppdelat i en fältdel med inventering och fotografering samt en arkivgenomgång. De aktuella arkiv som gått igenom har främst varit länsmuseets topografiska arkiv och Antikvarisk-topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet i Stockholm. Uppgifter har vidare hämtats från aktuell litteratur däribland hembygds litteratur. I viss mån har lantmäteriets handlingar och kartor nyttjats. De i rapporten redovisade arkivuppgifterna utgör en sammanfattning av genomgångna arkiv och ska inte ses som inte en komplett beskrivning av händelser i kyrkogårdens utveckling. Arbetet inkluderar en omfattande fotodokumentation varav endast en mindre del är presenterad i rapporten.

Fältarbetet och rapporterna har utförts av antikvarier Magnus Johansson, Magdalena Jonsson, Liselotte Jumme och Cecilia Ring vid Kalmar läns museum. Rapporterna finns tillgängliga på Växjö stift, Länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum samt på respektive kyrklig samfällighet.

Kort kyrkogårdshistorik

En kyrkogård skiljer sig från en begravningsplats på så vis att den ligger i direkt anslutning till en kyrkobyggnad. En begravningsplats rymmer ofta ett kapell inom sitt område. I förhistorisk tid varierade gravskicket mellan brandgravar och jordbegravningar.

Kristendomens införande innebar bl a att kremering av kroppar förbjöds. Längre begravdes människor i närheten av sina hem, men under medeltiden anlades kyrkogårdar i allt högre utsträckning kring kyrkorna. Kyrkogårdens område delades först upp mellan byarna, med byvisa begravningar, senare i hemman. Den medeltida begravningsplatsen bestod troligen av ängslika områden kring kyrkan där de välbärgades gravminnen i form av stenkors, tumbor och hällar stod uppställda. Enklare gravar kunde markeras av en liten kulle eller ett träkors. Kyrkogården omgärdades vanligen av träbalkar med spåntak. I mitten av 1700-talet kom ett kungligt påbud om att kyrkogårdsmuren, eller bogårdsmuren som man då kallade den, skulle vara uppförd av gråsten utan bruk, alltså kallmurade. I början av 1800-talet tillät man att de murades med kalkbruk om de täcktes med tak. Reformationen innebar på många sätt en förändrad syn på det som hörde kyrkan till. Många kyrkogårdar lämnades vind för våg, murar revs och djuren betade fritt i markerna. Först under 1700-talet började man visa mer intresse för kyrkogårdarnas vård och utformning.

Före 1800-talet var det vanligt att människor av högre stånd begravdes inne i kyrkan, medan vanligt folk begravdes på anonyma allmänningar kring kyrkan. Under 1700-talets slut ökade protesterna mot begravningar i kyrkan då det ansågs ohygieniskt och orsakade stort obehag, speciellt sommartid. År 1815 beslöt Sveriges riksdag om att begravningsplatser skulle anläggas utanför städer och byar, också det av hygieniska skäl. I bland annat Västervik och Kalmar finns sådana begravningsplatser. Först efter 1815 blev det också mer allmänt förekommande med genomgripande planläggning av kyrkogårdarna med gångsystem och planteringar. Det blev också allt vanligare med planteringar av träd kring kyrkogården, sk trädkrans. Genom 1815 års förordning förbjöds definitivt begravningar inne i kyrkan. Kyrkogårdar och begravningsplatser uppdelades i områden där den dödes familj fick köpa gravplats, och områden som var gratis. Dessa senare områden kallades vanligen allmänna linjen. Här begravdes människor i den ordning de avled. Det innebar bl a att äkta makar inte blev begravda bredvid varandra. Fram till 1960-talet fanns bruket av linjegravar. Under 1800-talets senare hälft blev det allt vanligare för samhällets arbetare och medelklass att skaffa sig egen gravplats. Samtidigt blev de förmögnas gravvårdar allt mer påkostade. Vid ungefär samma tid började man anlägga kyrkogårdar med en mindre strikt utformning, än den tidigare, och med ett mer naturinspirerat utseende. Vid 1900-talets mitt anlades kyrkogårdar med en större anpassning till den lokala topografin och de lokala växtförhållandena, bl a tillkom många skogskyrkogårdar. I och med att man började använda moderna maskiner har skötseln av kyrkogårdarna delvis förändrats. Tidigare grusgravsområden har sätts igen och staket och andra detaljer har tagits bort för att underlätta arbetet. Under de senaste decennierna har minneslundar tillkommit på nästan samtliga kyrkogårdar.

Växjö stift – en kort historik

Småland och Öland var under tidigaste kristna tid knutna till stiftet i Hamburg- Bremen. År 1103 lyckades den danske kungen genom intrigerande med påven och tyska kejsaren tillskapa det nordiska ärkestiftet. Utbrytningen fick sitt biskopssäte i Lund och den nordiska kyrkoprovinsen styrdes under tre kvarts sekel från Danmark. Ärkestiftet i Lund omfattade hela nordliga Europa med Skandinavien och Island, de nordatlantiska öarna samt Grönland (dessutom troligen delar av nuvarande Kanada). Den kyrkliga expansionen med byggande av de första kyrkorna i Småland och på Öland bär därför tydliga spår av sydsandinavisk påverkan. Stiftsbildningarna i den svenska delen av kyrkoprovinsen pågick dock samtidigt

och när Uppsala, genom en påvlig skrivelse år 1164, blev ärkebiskopssäte bestod den nya svenska kyrkoprovinsen av fyra stift jämte Uppsala, nämligen Linköping, Skara, Strängnäs och Västerås. Sex år senare omtalas i ett gåvobrev en biskop i Växjö vid namn Balduin. Växjö stift måste därför ha tillkommit mellan 1164 och 1170.

Det nya stiftet tillskapades genom utbrytning från Linköpings stift och kom att omfatta Varend, Finnveden, och Njudung. Varendsdelen utgjordes av fem härader, Allbo, Kinnevald, Konga, Norrvidinge samt Uppvidinge. Finnveden bestod av Sunnerbo och Västbo medan Njudung var uppdelat i två härader, Västra och Östra Njudung.

Uppgifterna kring vilka områden som omfattades av den nyinrättade biskopsstolen i Växjö är dock inte entydiga då Växjöstiftets avgränsning mot Linköping relativt omgående blev föremål för en segdragen konflikt främst rörande de båda landen "Finnveden och Njudung" vilka tillsammans med virdarnas land "Varend" kom att utgöra en särskild lagsaga, den s.k. Tiohärads lagsaga. Tiohäradslagens kyrkobalk utgör en viktig källa till kunskap om samhällsförhållanden under de första kristna århundradena och var den gällande kyrkolagen i Växjö stift och angränsande delar av Linköpings stift långt fram i tiden. Kyrkobalken föreskrev de rättigheter och skyldigheter som gällde beträffande uppförande av kyrka och anskaffande av inventarier härtill samt tillsättning av präst och ansvaret för dennes ekonomiska bärning. Lagstiftningen innefattade också bestämmelser om biskopen och dennes uppgifter. Till dessa hörde framförallt vigning av präster och kyrkor men också ansvaret för läran samt utövandet av såväl administrativ som juridisk myndighet liksom ekonomisk förvaltning.

Företrädarna för det nyinrättade Växjöstiftet torde ha hävdad att biskopsdömet borde sammanfalla med lagsagan. Från Linköpings stift sökte man uppenbarligen inskränka den nya stiftsbildningen till att endast omfatta Varend. Frågan kring stiftets utbredning kom slutligen att fastslås genom den påvlige legaten Vilhelm av Sabinas skiljedom 1248 genom vilken Finnveden och Njudung tilldelades Linköpingsstift medan Växjöbiskopen fick nöja sig med Varend. Därigenom kom Växjöstiftet att bli det i särklass minsta stiftet i den svenska kyrkoprovinsen med endast omkring 60 socknar. För stiftsledningen i Växjö innebar stiftets begränsade omfattning en motsvarande begränsning av ekonomiska resurser och inflytande.

Ungefär ett århundrade efter Växjöstiftets bildande konstituerades domkapitlet som i stiftsstyrelsen har varit rådgivande och ställföreträdande. Domkapitlets uppgift var främst att svara för gudstjänst och undervisning i domkyrkan.

År 1555, i samband med att Kalmar ordinariedöme bildades, överfördes det gamla folklandet Finnveden till Växjö stift. Finnveden utgjordes då av Västbo, Östbo och Sunnerbo härader och hade dessförinnan tillhört både Skara och Linköpings stift.

När Jönköpings och Kalmars ordinariedömen upphörde 1568 återgick man praktiskt taget till den gamla stiftsindelningen där områdena kring Jönköping, Tveta, Vista och Norra Vedbo återfördes till Linköpings stift och Mo härad till Skara stift. Östbo och Västra Njudung lades till Växjö stift dit också Östra Njudung fogades från Linköpings stift. År 1621 fogades också Tveta och Vista härader till stiftet i Växjö.

Denna indelning av stiftet bevarades fram till 1900-talets början då en väsentlig förändring av den yttre ramen kom till stånd och Kalmar stift bildat 1603, slogs samman med Växjö stift. Beslut i frågan fattades vid 1903 års riksdag. En sammanslagning skulle äga rum i samband

med nästa biskopsvakans i något av de två stiften. Detta realiserades sedan biskop Tottie i Kalmar avlidit varefter sammanslagningen ägde rum den 1 augusti 1915. Kalmar stift omfattades då av Handbörds, Stranda, Norra och Södra Møre härader samt Öland.

Av svenska kyrkans tretton stift kommer Växjö på femte plats såväl med avseende på areal som på folkmängd. Växjö stift omfattar sedan 1915 större delen av Småland samt Öland. De delar som ej innefattas av stiftet är Aspelands, Sevede och Tjust härader i norra delen av Kalmar län samt Södra och Norra Vedbo härader i nordöstra delen av Jönköpings län, som alla ingår i Linköpings stift, samt Mo härad i nordvästra Jönköpings län vilket är en del av Skara stift. Växjö stift är indelat i sexton kontrakt nämligen Kinnevald, Allbo, Sunnerbo, Konga, Vidinge, Tveta, Vista, Östbo, Västbo, Västra Njudung, Östra Njudung, Norra Møre, Södra Møre, Stranda och Handbörd, Ölands norra samt Ölands södra kontrakt.

Att kontrakten i officiella sammanhang ofta nämns i just denna ordning speglar stiftets utveckling med utgångspunkt från det gamla Värendsstiftet kompletterat med Kalmar stift.

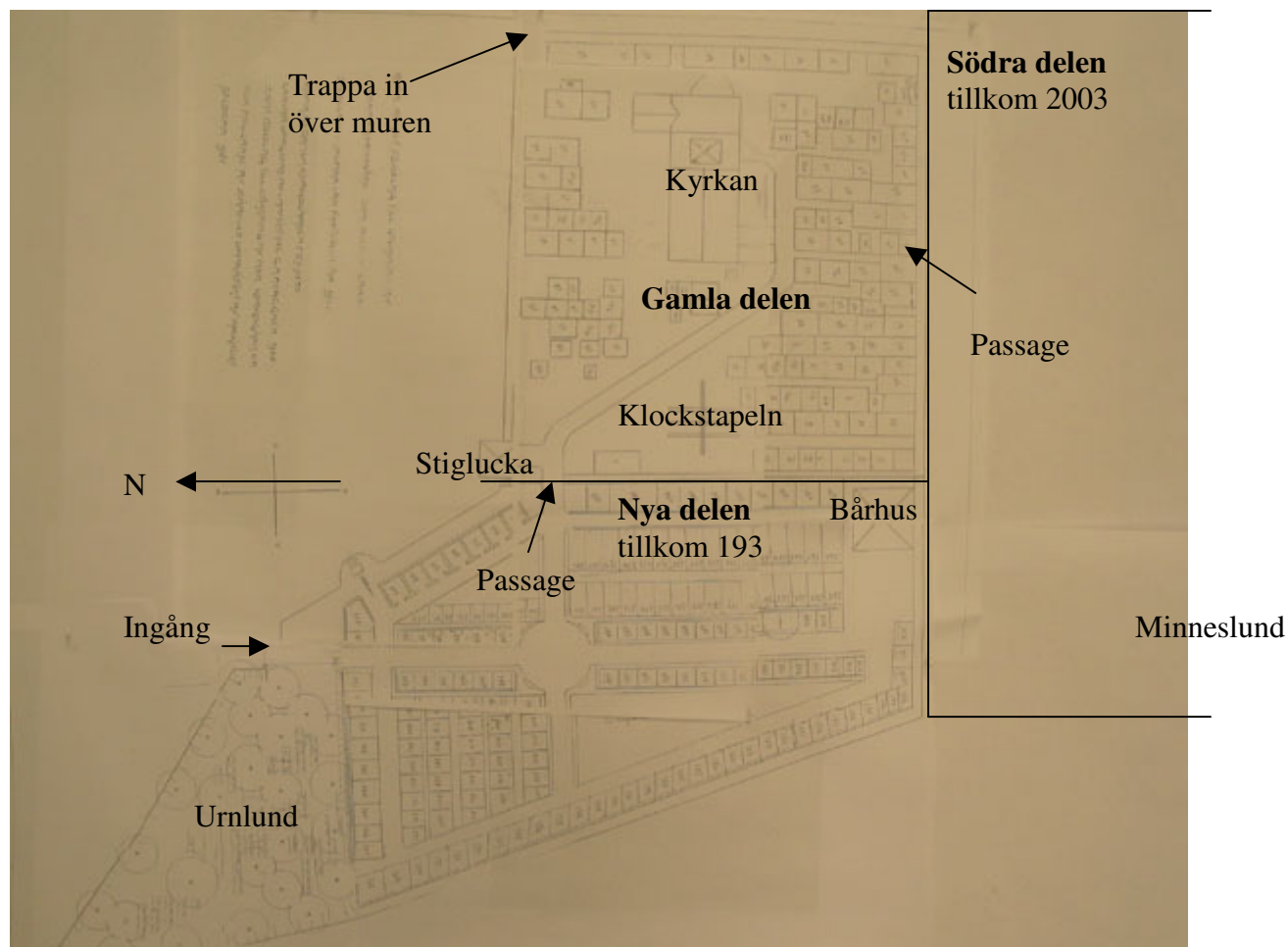
Vid millenniumskiftet blev Svenska kyrkan ett eget trossamfund och statskyrkan i Sverige upphörde. Växjö stift har arbetat med den kyrkliga indelningen och strukturförändringar pågår där församlingar slås samman, eller delas. För närvarande har Växjö stift 222 församlingar. Stiftets minsta församling är Jälluntofta med knappt 60 kyrkotillhöriga och den största är Jönköping Sofia med 21 850 tillhöriga. I stiftet finns drygt 300 präster och drygt 100 diakoner.

Växjö stift omfattar cirka 350 äldre kyrkor och antalet medeltida kyrkobyggnader är stort. De flesta sockenkyrkor omges dessutom av medeltida kyrkogårdar. Under 1900-talet har det tillkommit nya begravningsplatser och även nya kyrkor i städerna.

HOSSMO KYRKOGRÅRD

Fastighetsbeteckning: Hossmo 2:1, 5:3, 5:8, Hossmo socken, Kalmar kommun, Norra Møre härad, Kalmar län, Småland.

Befolkningstal: 1805: 463 inv, 1859: 632 inv, 1908: 578 inv, 1958: 893 inv, 1966: 1012 inv, 2004; 1634 inv



Karta över Hossmo kyrkogård

Kyrkomiljön

Hossmo kyrka är belägen i öppet jordbrukslandskap vid Ljungbyån nära dess utlopp i Kalmarsund. Kyrkbyn breder ut sig öster om kyrkan och nordväst om den samma går E22 mellan Kalmar och Karlskrona. Till kyrkomiljön hör stigluckan, klockstapeln på kyrkogården, bårhuset på Nya delen av kyrkogården uppfört 1965 efter ritning av A. F. Wetterqvist. Norr om kyrkan på andra sidan vägen ligger den före detta kyrkskolan numera församlingshemmet

Kyrkan

På platsen har det sannolikt funnits en tidigare kyrka i trä. Detta visar de rester av Eskilstuna kistor som hittades i nuvarande kyrkans golv vid 1952-års renovering. Den kyrka som nu står på platsen började byggas på 1120-talet och den färdiga kyrkan bestod då av långhus, kor och absid. Över långhusets östra del fanns ett torn. Kyrkan har sedan dess genomgått en del förändringar. Bland annat försågs kyrkan med en övervåning på 1200-talet, och koret har

gjorts bredare. Vapenhuset tillkom troligen på slutet av 1500- eller början av 1600-talet. På 1600- och 1700-talet gjordes förändringar inne i kyrkan. Då togs till exempel pelarna i långhusets östra del bort och läktarna byggdes om. År 1748 tillkom sakristian på kyrkans norra sida och koret vidgades på nytt. Även under 1800- och 1900-talet har förändringar skett främst inne i kyrkan. Kyrkan är uppförd av sandsten och har tak av tjärat träspån. Den är idag utan puts så att murverket syns. Man fick år 2005 tillbaka den medeltida dopfunten, som under en tid förvarats på Statens historiska museum. Funten har runinskrift huggen av stenmästare Jakob i början av 1200-talet. Altarskivan är medeltida med relikgömma.

Kyrkogårdens historik

Hossmo kyrkogård har funnits sedan tidig medeltid och bör ha anlagts i samband med första kyrkans uppförande. Hur den såg ut då har vi mycket liten kunskap om men ett spår efter den första tiden är de fynd av så kallade Eskilstuna kistor som påträffats som byggnadsmaterial i kyrkan. Eskilstunakistorna måste ha stått uppställda ute på kyrkogården som monument över de döda. Den Gamla delen av kyrkogården, kring kyrkan, har troligen i stort sätt, kvar samma utsträckning som den hade under medeltiden. En utvidgning mot norr ägde rum under 1600-talet, fast fördomen mot att begravas norr om kyrkan levde kvar ända in på 1800-talets första hälft. Enligt en uppgift från 1879 skall norra delen fram till början av 1800-talet endast använts till att begrava självmördare. I en tidningsnotis i tidningen Barometern från 1 maj, 1926 står det att *"För omkring ett halvt århundrade sedan lär väl endast den del av kyrkogården som ligger söder om kyrkan använts som begravningsplats. Sedermera upptogs den plan som begränsas av gången mellan luckskjulet och kyrkan av västra kyrkoväggens fortsättningslinje och av norra kyrkogårdsmuren vid en rödsotsepidemi 1857"*.

Kyrkogårdsmuren kring den Gamla delen uppfördes efter 1642. Den uppfördes i kluven gråsten, delvis lagd i murbruk och var täckt av brädor. Bräddäckningen var förfallen år 1804 och betecknades år 1805 som *"den skadeliga qwarlefwan utaf ålderdomen ifrån Påfvedomet"* och togs bort i samband med murens reparation år 1812. År 1868 omlades och kompletterades kyrkogårdsmuren ytterligare en gång. Vid samma tidpunkt togs en liten port bort på den östra sidan. Kyrkogården bör dock ha haft någon form av omgärdning tidigare då stigluckan i den norra muren uppfördes redan år 1639.

Enligt uppgift fanns det en solvisare av kalksten på en fyrkantig avfasad ekstolpe, 6,65 meter söder om vapenhuset år 1760. På en storskifteskarta från 1766 syns kyrkogården som en fyrkantig figur runtom den tornförsedda kyrkan. Kyrkbyn, låg strax öster om kyrkogården.

År 1791 planterades träd längs kyrkogårdsmuren, de äldsta lönnarna och askarna som växer på kyrkogården bör härstamma från det tillfället.

Nils Isak Löfgren tecknade år 1821 av kyrkan ifrån söder. Till vänster om kyrkan var klockstapeln samt stigluckan och i norr och väster avbildade han kyrkogårdsmuren. I öster fanns ingen mur utan istället återgav Löfgren en byggnad som ligger med långsidan som gräns mot kyrkogården. Möjligen skulle det kunna vara kyrkstallarna. Enstaka träd var planterade på kyrkogården.

Från år 1822 finns ett protokoll när biskop och herr doktor Magnus Stagnelius besökte moderkyrkan i Ljungby. I protokollet omtalas att *"liken begravas inte vid någondera av kyrkorna uti linier; utan hvarje gård har sitt begravningsställe"*. Biskopen, Stagenelius försökte dock få församlingarna att förstå fördelarna med att begrava de döda i linjer. De kunde dock inte komma överens och frågan sköts på framtiden.

År 1845 beslöts att ”att gravhällar och ”hovdamål” (stående gravvårdar)” från kyrkogården skulle användas till golv och till stigluckan samt till murning i fönsternischerna. År 1886 uppfördes den östra kyrkogårdsmuren.

En utvidgning av kyrkogården gjordes, åt väster, år 1927. Församlingen ville i och med utvidgningen riva den gamla vallmuren i väster. Riksantikvarieämbetet motsade sig dock rivningen och menade att nedrivande av den västra muren skulle upphäva kyrkogårdens slutenhet och dess intima stämning. Arkitekt A. F. Wetterqvist fick i uppdrag att omarbete planen. Han upprättade ett förslag till utvidgning, ordnande och plantering av Hossmo kyrkogård där endast en 2,5 meter bred öppning togs upp i vallmuren mellan den Nya och den Gamla delen. Wetterqvist förslag godtogs i juni 1927. Muren kring det nya området uppfördes i överensstämmelse med den gamla kyrkogården. Enligt planen skulle de allmänna gravkvarteren inte delas upp med gångar utan gravkullarna skulle bara, liksom på gamla kyrkogården, höja sig ur gräsmattan. Köpegravarna anlades som en ram kring de allmänna gravkvarteren. Längst i norr, i den del som var björkhage, planerades som begravningsområde för barn. Detta genomfördes nog aldrig och idag är området anlagt som urnlund. I muren, på utsidan, kring brunnen iordningställdes och inmurades en dricksho för hästar. Grindarna till nya entrén skulle utföras av smidesjärn mellan stenstolpar. Strax öster om stigluckan, på Gamla delen, hade man delvis raserat muren för lättare kunna komma in på kyrkogården. Detta åtgärdades, samtidigt med arbetena med den Nya kyrkogårdsdelen, och muren återställdes så att det inte gick att komma in den vägen.

I samband med att den Nya delen tillkom gjordes en beskrivning av kyrkogården. ”*Innanför muren runt om hela kyrkogården växte ståtliga askar. Från entrén ledde en sandgång fram till kyrkans på sydsidan belägna ingångar. För övrigt bestod hela kyrkogården av en gräsplan, i vilken gravarna var förlagda utan regelbunden kvartersuppdelning*”. Detta styrks av de fotografier som togs av Manne Hoffrén år 1929. På fotografierna hade de flesta gravplatserna gravkullar bevuxna med murgröna eller så omgärdades de av låga häckar. Ytorna var inte belagda med grus utan var istället små låga kullar av jord.

År 1931 renoverades klockstapeln och 1935 flygfotograferades Hossmo kyrka. Fotot togs från söder och den nyanlagda Nya delen syntes tydligt då inga träd eller buskar hade hunnit växa upp. Gamla delens trädkrans avtecknade sig dock tydligt och i den södra delen fanns grusgravar.

Bilder från tidigt 1940-tal tagna av Ivar Andersson visar en kyrkogård där gravplatserna fortfarande omgärdades av stenramar eller låga häckar och gravkullar bevuxna med murgröna. På ytterligare flygbilder tagna 1950 har flera grusgravar anlagts på den Nya delen. Häckar mellan de olika delarna i kvarteret hade också vuxit upp. Vid renoveringen av kyrkan 1952 och åren därefter togs flera bilder där kyrkogården skymtar. Inte mycket hade förändrats. Gravplatserna omgärdades fortfarande av låga häckar samt stenramar och ytorna var grusade. Mellan gravplatserna, liksom på ett fåtal av gravplatserna var det insatt med gräs. En flygbild från 1964 visar att flertalet gravplatser på både Gamla och Nya delen fortfarande var grusbelagda. På Nya delen hade man inte planterat rygghäckar i öst-västlig riktning i de västra delarna än.

I början av 1960-talet uppkom frågan om ett bårhus. För att få plats med bårhuset krävdes dock en omedelbar mindre utvidgning av kyrkogården åt söder. Genom gåva av bröderna Andersson på Hossmo gård utvidgades kyrkogården åt söder och den Nya delen fick en något

annorlunda form än den tidigare. Arkitektfirma Delborn ritade förslaget som godtogs 1964 med förbehåll att fasaderna skulle omarbetas i syfte att nå en lugnare och mer enhetlig verkan. Byggnadsfirman Ivar Glebe byggde bårhuset som invigdes 1967.

År 1982 fick man tillstånd att asfalterades planen framför kyrkan, utanför kyrkogårdsmuren. Och 1996 kompletterades belysningen på kyrkogården med en lampa utanför vapenhuset. Ett fotografi från 1998 visar delar av kyrkogården där stora delar är insådda med gräs. Samma år som fotografiet togs tjärades taken på kyrkan, klockstapeln och stigluckan.

År 2002 gjordes det förändringar i trädkransen. Tre almar togs ner och återplanterades medan den alm som stått intill stigluckan togs ned men återplanterades ej.

Harry Kolsby gjorde år 1993 en skiss över det område som skulle bli den Södra delen av kyrkogården. Det dröjde ända till 2003 innan utvidgningen genomfördes. Innan utvidgningen gjordes en arkeologisk undersökning av området. Då påträffades lämningar som tolkades som en vallgrav och fynd som bland annat en sporre registrerades.

Beskrivning av kyrkogården idag

Allmän karaktär

Kyrkogården består av Gamla delen, den äldsta delen runt om kyrkan. Öster om den Gamla delen tillkom 1927 den Nya delen och 2003 utvidgades kyrkogården med Södra delen. På södra delen finns en minneslund. På 1970-talet anlades ett urngravsområde i björkhagen på den Nya delen. Den Gamla delen rymmer naturligtvis de äldsta delarna av kyrkogården och vårdarna står inte strikt i raka rader utan strukturen har växt fram under en lång tid. Nya delen är stramt utformad med rygghäckar, jämna rader mellan raderna och inom kvarteren lika långa rader. På Södra delen har minneslundens tagits i bruk men inte området i övrigt. Övervägande delen av vårdarna är orienterade i öst-västlig riktning men det finns även de som är vända mot söder eller norr. En trädkrans av olika lövträd omger stora delar av kyrkogården. Mellan Gamla delen och de båda nyare är den gamla vallmuren bevarad.



Stigluckan i norr. Uppförd 1639 (KI Hossmo kyrkog 073)



Trappan över kyrkogårdsmuren i nordöstra hörnet. (KI Hossmo kyrkog 029)

Omgärdning

Hela kyrkogården, utom den Södra delen omgärdas av en låg vallmur. Den är uppbyggd av naturstenar och kallmurad. Södra delen har ingen mur.

Ingångar

Huvudingången är genom stigluckan i norr. På västra sidan om stigluckan finns det en trappa som leder in på kyrkogården över muren. Man kan se att den är gjord av gamla gravhällar. I det nordöstra hörnet av kyrkogården finns en liten trappa som leder över muren in på kyrkogården. Den skall enligt uppgift ha varit en trappa för prästen.



Gjutjärngrinden i norr in till Nya delen (KI Hossmo kyrkog 078)



Gamla kyrkogårdsbegränsningen fick vara kvar vid utvidgningen 1927 (KI Hossmo kyrkog 033)

Vegetation

Trädkrans: På insidan av vallmuren är lönn, ask och lind planterade.

Övrigt: På vallmuren på den Gamla delen växer det i öster och väster syrenbuskar och i det nordöstra hörnet murgröna. På en del gravplatser är det planterat låga buxbomshäckar och ett fåtal murgrönskullar. På Nya delen är ett antal almar planterade. I övrigt finns det rygghäckar av häckoxbär och tuja. På Södra delen är det måbär som planterats som rygghäckar.

Minneslunden omgärdas av pärlhagtorn.

Se vidare i de enskilda kvartersbeskrivningarna.

Gångsystem

På Gamla delen finns en gång belagd med kalkstensplattor från stigluckan fram till vapenhuset. Denna viker sedan av mot söder och ansluter till den Södra delen. På norra sidan ligger kalkstensplattor längs långhusväggen. I Nya delen löper de grusbelagda gångarna i nord-sydlig och öst-västlig riktning. På Södra delen är gångarna utlagda i ett rätvinkligt system, nord-syd och öst-väst, och belagda med grus.

Gravvårdstyper

På den Gamla delen av kyrkogården finns mer påkostade, höga vårdar. Ett fåtal gravplatser omgärdas fortfarande av låga buxbomshäckar och på några finns det gravkullar av murgröna. Gravvårdarna på den Nya delen karaktäriseras av stående låga vårdar. En del vårdar har klassicerande formspråk vilket exempelvis kan vara motiv i form av pilastrar, kolonner, lagerkransar, draperier o dyl. Grå granit är det vanligaste materialet, på hela kyrkogården, men även svart och röd förekommer. Ett gjutjärnskors står på Gamla delen och här finns ett antal vårdar av kalksten. De liggande vårdarna finns på södra sidan om kyrkan. Några

grusgravar finns bevarade på kyrkogården runt om kyrkan. På Nya delen finns rester av ett linjegravsystem.

Minneslund

Minneslundan ligger i den sydvästra delen av Södra delen. Den tillkom i samband med utvidgningen av den Södra delen och ritades av Peter Bergholm, Outside landskapsarkitekter Kalmar. Den är utformad som en cirkel av kalkstensplattor. Ytan i mitten är gräsklädd kulle och i alla väderstreck rinner det vatten. I slutet av varje vattenkanal är det grusade ytor där man kan sätta blommor och ljus. Utanför kalkstensgången är det planterat pärlhagtorn.



Minneslundan uppförd i samband med utvidgningen av Södra delen 2003 (KI Hossmo kyrkog 108)



Bårhuset uppförd på Nya delen 1965. Ritat i samma stil som stigluckan (KI Hossmo kyrkog 105)

Byggnader

En stiglucka leder in på den Gamla delen. Den är uppförd 1639 och vitkalkad. Taket är av tjärat träspån. Tidigare fanns det en ingång även i östra väggen.



Klockstapeln i trä uppförd 1666 (KI Hossmo kyrkog 074)



Vårdar tagna ur bruk har lagts på södra vallmuren (KI Hossmo kyrkog 034)

Väster om kyrkan står klockstapeln uppförd 1666. Konstruktionen är av trä och delvis spånklädd samt helt tjärad. På huvens fyra hörn sitter spiror med små flaggor av metall. Även

på mittspiran sitter en flagga. Den lilla klockan är gjuten i Stockholm 1660 och den stora 1698.

I sydöstra hörnet på Nya delen finns bårhuset uppfört 1965. Byggnaden har vitputsad fasad med tjärat spåntak.

Övrigt

Fastsatt i stigluckans södra vägg, in mot kyrkogården sitter en gravvård utav kalksten. Vården är ursprungligen rest över byggmästare Jacob M Gripeswald 1603.

När Hildebrant år 1876 besökte Hossmo kyrka noterade han att ”i kyrkogårdsporten låg gamla altarbordet med fyrkantig fördjupning i mitten”. Från 1926 finns en skrivelse från Riksantikvarieämbetet där det påtalas att ett runstensfragment jämte en stenhäll med relikgömma blivit uppbrutet ur golvet på stigluckan. Riksantikvarieämbetet rekommenderade därför att runstensfragmentet skulle hängas upp på någon av väggarna i vapenhuset

Beskrivning av enskilda kvarter/områden med kulturhistorisk bedömning

Gamla delen

Allmän karaktär

Gamla delen är naturligtvis den del av kyrkogården som ligger närmast kyrkan. Gravplatserna finns på alla sidor och rymmer ungefär 120 gravplatser. Området omgärdas av den gamla kyrkogårdsmuren i norr och öster. I väster finns den Nya delen och i söder finns den nya tillkomna delen, Södra delen. Den gamla vallmuren har sparats mellan den Gamla delen och de båda utvidgningarna. Vid en del gravplatser är det planterat tuja och buxbom intill gravvårdarna. Den Gamla delen skiljs i två hälften av den kalkstensgång som leder från stigluckan till vapenhusets ingång. En gång av lagda kalkstensplattor följer längs långhusets norra sida fram till sakristian. Vårdarna är vända åt väster och öster. Klockstapeln är belägen väster om kyrkan intill den gamla mursträckningen.



Översikt över norra sidan av kyrkan, Gamla delen.
Foto från nordost (KI Hossmo kyrkog 040)



Översikt över södra sidan av kyrkan, Gamla delen.
Foto från nordost (KI Hossmo kyrkog 053)

Gravvårdstyper

De södra och västra delarna av Gamla delen utmärks av höga gravvårdar. Enstaka liggande vårdar finns. Vårdarna på norra sidan är generellt något lägre. Materialet är företrädesvis grå eller svart granit men det finns även ett antal vårdar i kalksten och ett kors i gjutjärn. En granitvård har textyta av marmor. Gravvårdarnas utformning varierar. Några är utformade som kors och ett antal vårdar har klassicerande drag. Ett flertal gravplatser kringgärdas av låga buxbomshäckar och en del har stenramar. Två gravplatser har pollare av granit och

svartmålade gjutjärnskedjor. De omgärdade gravplatserna har kvar sin grusbeläggning. En av gravplatserna är täckt med kalkstensplattor. På flera av de grusade gravplatserna finns gravkullar med murgröna. Den äldsta vårdan är från 1833 och står väster om kyrkan intill gamla kyrkogårdsmuren. Det är en röd kalkstensvård rest över Carl Hjalmar Sjögren. Det finns ytterligare 13 vårdar från 1800-talet i området. De yngsta vårdarna är från 2002. I övrigt är det en jämn spridning av vårdar från 1910 fram till 1990 vilket ger stor variation bland gravvårdarna.

På ett mindre antal vårdar är den dödes hemort angiven. Lantbrukare är den vanligaste angivna titeln. Här finns också titlarna hemmansägaren, änkefrun, skomakarmästaren, konstnär, lektor, kantor, fiskaren, regementspastorn, fabrikören, kyrkvärden, justitiekanslern, landshövdingen över Calmar och Öland, ståthållaren, riddaren, sjökaptenen, förvaltaren, löjtnanten, åldermannen, slaktarmästaren, konservatorn, nämndemannen, svarvaren, båtsmannen, smedsmästaren och översten.



Grusgrav med gjutjärnskedja, liggande gravvård i kalksten över kyrkovärde Carl Lundgren och hans maka till höger. Notera grusgraven med murgrönskullar i bakgrunden (KI Hossmo kyrkog 061)



En familjegrav med tre likadana gravvårdar över tre smedmästare (KI Hossmo kyrkog 066)



Vård med inhugget kors och glas (KI Hossmo kyrkog 043)



Två vårdar med samma inskription. Vården av sten har sannolikt kommit till senare (KI Hossmo kyrkog 047)

Övrigt

Precis intill kyrkväggen strax öster om vapenhuset är familjen Holmströms familjegrav. Gravplatsen omgärdas av en halvmeterhög buxbomshäck och innanför finns det murgrönskullar.



Områdets äldsta vård från 1833 rest över Carl Hjalmar Sjögren. (KI Hossmo kyrkog 067)



Gravvården rest över justitiekanslern, landshövdingen över Calmar län och Öland, ståthållaren och riddaren Claes Ulric Nerman död 1852. Vården står på en liten kulle (KI Hossmo kyrkog 055)

Kulturarhistorisk bedömning

I området har man gravlagt människor sedan första kyrkan stod på platsen. Uppfattningen av Gamla delen ger ett åldrat intryck där vårdarna inte står strikt i raka rader utan strukturen har växt fram under en lång tid. Spåren av en äldre tid syns främst i de äldre vårdarna, framförallt kalkstensvårdarna. Omgärdningar i form av bland annat låga häckar och stenramar och grusade gravplatser är spår efter en äldre begravningstradition och bör bevaras. Ett anmärkningsvärt stort antal vårdar från 1800-talet, 14 stycken, är bevarade i området. I det fortsatta bruket av området bör man försöka bevara dess ålderdomliga struktur. Gamla gravvårdar kan återanvändas av familjemedlemmar eller nya gravrättsinnehavare genom att man vänder på vården och en ny inskription görs på den forna baksidan. Vårdar från 1800-talets mitt eller äldre samt gjutjärnskorset, och gjutjärnskedjorna skall föras in på församlingens inventarieförteckning och i de fall gravrätten upphör vårdas av församlingen.

Nya delen

Allmän karaktär

Nya delen ligger väster om den gamla och anlades 1927. Området rymmer enligt gravkartan ungefär 374 gravplatser. Den Nya delen omgärdas av kyrkogårdsmuren i alla väderstreck utom i väster där den gamla vallmuren utgör gräns. Gravvårdarna står i strikta ryggställda rader med rygghäckar av tuja eller häckoxbär. Vårdarna är vända åt alla fyra väderstrecken. I den nordvästra delen finns en urnlund som tillkom på 1970-talet. I urnlundens står vårdarna samlade i mindre grupper. I det sydvästra hörnet av Nya delen är ett bårhus uppför 1965. Det ritades av arkitektfirman Delborn.



Översikt från nordost över Nya delen (KI Hossmo kyrkog 011)



Översikt från sydost över Nya delen. Bevarade linjegravvårdar (KI Hossmo kyrkog 017)



Familjegravar längs västra kyrkogårdsmuren på Nya delen (KI Hossmo kyrkog 020)



Översikt över urngravskvarteret, Nya delen (KI Hossmo kyrkog 087)

Gravvårdstyper

På Nya delen finns flera olika gravvårdstyper från 1930-tal till 2000-tal. Vårdar från 1960- till 1990-tal dominerar. Majoriteten av gravvårdarna är låga, rektangulära stående vårdar, men här finns även de som är mycket breda vilket var vanligt på 1930-talet. De modernare vårdarna kan ha olika former som till exempel formen av hjärta. Skulptören Edwin Böck har gjort en gravvård med en båt uthuggen på ovansidan. I urngravskvarteret är vårdarna generellt något mindre. Ett antal vårdar är liggande. I den östra delen av området fanns tidigare ett linjegravsområde och ett fåtal av vårdarna är bevarade. Linjegravsvårdarna utmärker sig genom att vara små, enkla och genom att de står i kronologisk ordning. Det dominerade materialet är svart och grå granit men även röd förekommer. Här finns en vård av glas, ett par vårdar av marmor och en i kalksten.

På ett fåtal vårdar omnämns den dödes hemort. Titlar är inte så vanligt förekommande på gravvårdarna. Vanligast är dock lantbrukaren. De övriga som finns är smedmästaren, båtsmannen, mjölnaren, åkaren, arkitekten, godsägaren, skomakaren, sjökaptenen, geol. doktorn, banvakten, stationsföreståndaren, förskolläraren, köpmannen, rättaren och trädgårdsmästaren.



Gravvård i svart granit med bok i marmor. Rest på Nya delen 1965 (KI Hossmo kyrkog 014)



Skulptören Edwin Böck har gjort gravvården i med en båt längs upp (KI Hossmo kyrkog 102)

Övrigt

Edwin Böck som gjort en av vårdarna i kvarteret är skulptör och bor och arbetar sedan 1991 i Halltorp utanför Kalmar. Han är född i södra Tyskland 1956. Han fick sin utbildning i Tyskland och Schweiz åren 1982-86 där han också hann med flera utställningar. Hans skulpturer är ofta utförda i betong. De kan verka tidlösa, även om de gestaltar vår tids vardagsliv. Böck har under åren i Sverige haft flera utställningar och utfört flera offentliga arbeten men då främst i Kalmar län men även utomlands. Han gjorde ett monument i Ölandskalksten till Kaliningrads 750 år jubileum Han har under många år även deltagit i tävlingar i isskulptur i bl a Canada, Kina och Sverige.



Vård av glas med fotografi i urnlunden (KI Hossmo kyrkog 099)



Modern enkel vård i marmor (KI Hossmo kyrkog 027)

Kulturhistorisk bedömning

Kvarteret kom till i slutet av 1920-talet och har en helt annan struktur än den Gamla delen. Här står vårdarna i strikta raka rader mot rygghäckar. Då kvarteret anlades planerades det med till största delen allmänna gravplatser vilka skulle inramas av köpegravar. Det är svårt att urskilja hur mycket som kom att genomföras och allmänna linjen går bara att sporadiskt följa i den sydöstra delen av området. Kvarteret utökades på 1960-talet i och med att bårhuset

uppfördes i ena hörnet men strukturen i kvarteret behölls. I ett senare skede har också ett urngravskvarter ordnats i den norra delen av området. I det fortsatta bruket av området bör nuvarande plan följas.

Kvarter Södra delen

Allmän karaktär

Kvarteret ligger söder om den Gamla och den Nya delen och anlades 2003. I söder är en ängsyta innan Ljungbyån inringar området. I öster som gräns mot åkermarken har man planterat en häck av trubbhagtorn. I norr utgörs gränsen av den gamla vallmuren och i väster är en syrenhäck planterad. I sydvästra hörnet av området ligger minneslunden. I övrigt har inte Södra delen tagits i bruk. Hela ytan är insådd med gräs och måbär är planterat som rygghäckar. Ett antal skogslönnar och askar har planterats på området och buskar av fågelbär. Gångarna är grusbelagda och går i öst-västlig och nord-sydlig riktning. Intill ån är uppfört en träbrygga.

KULTURHISTORISK BEDÖMNING AV KYRKOGÅRDEN I DESS HELHET

På Hossmo kyrkogård har människor begravts under lång tid. En vandring över kyrkogården berättar om skiftande synsätt när det gäller begravningstraditioner, synen på döden och på sorgarbetet i stort. De enstaka gravvårdarna och grupper av vårdar vittnar om skiftande ideal och många gånger om hantverksskicklighet. De rymmer information som handlar om person- och/eller lokalhistoria i form av personnamn, ort-/gårdnamn och titlar. På Hossmo kyrkogård förekommer titlar såsom exempelvis skomakarmästaren, konstnär, regementspastorn, fabrikören, landshövdingen över Calmar och Öland, ståthållaren, riddaren, åldermannen, slaktarmästaren, arkitekten, banvakten, stationsföreståndaren, och trädgårdsmästaren vilka alla vittnar om kunskap, näringar och samhällsfunktioner som funnits i trakten. Den dödes hemort är angiven på en mindre del av gravvårdarna.

Hossmo kyrkogård har sina rötter i medeltiden. Den äldsta kyrkogården utgjordes av den del som omger kyrkan. Kyrkogården har utvidgats vid två tillfällen, år 1927, den Nya delen, och 2003, den Södra delen. Det är bara minneslunden på den Södra delen som tagits i bruk. Kyrkogårdsytan har på så vis mer än fördubblats under 1900-talet. Kyrkogården rymmer idag spår från 1800-talets mitt och framåt, men är främst en produkt av 1900-talets användning. De grusgravsområden som fanns åtminstone under 1900-talets första decennier såddes igen 1950-70-talen. Då togs också omgärdningar i form av stenramar, häckar och staket bort, liksom det tidigare så vanliga murgrönskullarna. På de senare tillkomna delarna av kyrkogården har moderna företeelser som urnlund och minneslund anlagts.

Intrycket av Hossmo kyrkogård domineras av de äldre delarna av kyrkogården som trots flera förändringar än idag rymmer flera ålderdomliga drag. På Nya delen, väster om kyrkan, finns rester av ett linjegravsområde bevarat. De grusbelagda gravplatserna med eller utan omgärdningar berättar om hur kyrkogården tidigare har sett ut och bör därför bevaras som viktiga delar av kyrkogårdens historia. Här finns också flera gravvårdar som bär på hantverksmässiga och lokalhistoriska värden. Gravvårdar från mitten av 1800-talet ska tillsammans med gravvårdar av gjutjärn införas på församlingens inventarieförteckning och, i de fall gravrätten upphört, vårdas av församlingen.

Viktiga för kyrkogårdens karaktär är också vallmuren, trädkransen, stigluckan och klockstapeln samt kyrkogårdens olika delar.

På en kyrkogård är det naturligt att gravvårdar ändras och gravrätter återgår och får ny ägare. Det är dock viktigt att man i förvaltningen av begravningsplatsen är uppmärksam på att bevara de olika delarnas karaktär och gravvårdar från alla olika tider.

Sammanfattningsvis:

- Hossmo kyrka utgör tillsammans med kyrkogården, klockstapel och stiglucka centrum i en kyrklig kulturmiljö med rötter i medeltiden.
- Ett kulturhistoriskt värde finns i kyrkogårdens struktur som sådan med de olika tidsskikten, som speglar olika skeden i kyrkogårdens utveckling.

ARKIV OCH LITTERATUR

Antikvariskt Topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet

Kalmar läns museums topografiska arkiv

Lantmäteriet

Landsarkivet i Vadstena: Hylanders kyrkogårdsinventering från 1949

Andersson, Karin och Bartholin, Thomas S. Några medeltida kyrkor vid kalmarkusten i dendrokronologisk belysning. Hikuin nr 17. Danmark 1990

Bucht, Eivor (red), Kyrkogårdens gröna kulturarv, Klippan 1992

Hammaskiöld, Hans mfl, Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar. Stockholm 2001

Hammar skjöld, Britt-Marie, Ett läns utveckling-Kulturminnesvårdsprogram för Kalmar län. Etapp 1, Översikt. Kalmar 1985

Larsson, Lars-Olof, Växjö stift under 800 år, Karlskrona 1972

Lundgren, Carl. Hossmo kyrka. Utgiven av Hossmo kyrkoråd

Rahmqvist, Sigurd (red), Det medeltida Sverige, Bd 4, Småland 4, Stockholm 1999

Tuulse, Armin. Hossmo – en försvarskyrka med östtorn. Antikvariska serien 2. Tierp 1955

Åberg, Göran, Sankt Sigfrids stift i historia och nutid, Växjö 1996

Svenska kyrkans hemsida: www.svenskakyrkan.se

Muntlig uppgift kyrkvaktmästare Bernt Östergren